

İSLAM
DÜNYASINDA
HAT VE
MİMARİ

EDİTÖRLER
İrvin Cemil Schick
Mohammad Gharipour

Çeviri: Ayşen Anadol

alBaraka
Yayınları

İRVİN CEMİL SCHİCK

İstanbul'da doğdu. İngiliz Erkek Okulu'nda orta, Robert Kolej'de lise eğitimi- ni tamamladıktan sonra Amerika'ya gitti ve Massachusetts Institute of Tech- nology'den lisans, yüksek lisans ve doktora derecelerini aldı. Harvard, MIT, Boston ve Sabancı üniversitelerinde ders verdi. *Batının Cinsel Kıyısı: Başkalkıç Söylemde Cinsellik ve Mekansallık* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002); *Çerkes Güzeli: Bir Şarkiyatçı İmgenin Serüveni* (Oğlak Yayınları, 2004); *Avrupalı Esi- reler ve Müslüman Efendileri: "Türk" İllerinde Esaret Alıntıları* (Kitap Yayı- nevi, 2005) başlıklı eserlerinin yanı sıra, *Geçiş Sürecinde Türkiye* (E.A. Tonak ile; Belge Yayınları, 1990); *M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı* (Sabancı Üni- versitesi Yayınları, 2000) ve *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih* (A. Buturovic ile; Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009) adlı derleme kitapları bulunmaktadır.

MOHAMMAD GHARİPOUR

Morgan State Üniversitesi'nde mimarlık ve şehir planlama alanlarında profesör unvanıyla görev yapmaktadır. Tahran Üniversitesi'nden mimarlık alanında yüksek lisans; Georgia Institute of Technology'den mimarlık ve çevre planlama tarihi alanında doktora derecesi aldı. Birçok ödüle layık görülen Mohammad Gharipour, *Persian Gardens and Pavilions: Reflections in Poetry, Arts and History and Bazaar in the Islamic City* ve *The City in the Muslim World: Depictions by Western Travel Writers* gibi kitapların da yazarıdır.

AYŞEN ANADOL

Çeşitli gazete ve dergilerde çalıştı. Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nda birçok ki- tabı yayına hazırladı. Şimdilerde evinde, masası başında bazen çeviri yapıyor, bazen de özellikle sanat tarihi alanındaki çalışmaları yayına hazırlıyor. Çevirilerinden ikisi: Charles King, *Pera Palas'ta Gece Yarısı*; Aslı Niyazioğlu, *17. Yüzyıl İstanbul'unda Rüyalarda ve Hayatlar*. Yayına hazırladığı çalışmalardan ikisi: Hülya Tezcan, *Kutsal Mekânlarda Kutsanmış Örtüler*; Zeren Tanındı, *Yazıda Âhenk ve Renk*.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ..... 9

A. MEKÂNLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

Meydanı Hatla Donatmak: İsfahan Meydân-ı Şâh Kitabeleri27
Sheila Blair

İKİNCİ BÖLÜM

Konuşan Mimari: Elĥamrâ' Sarayı'nda Şiir ve Estetik51
José Miguel Puerta Vilchez

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Cappella Palatina'nın Tavanındaki Arapça Hatlar: İşlev ve Kimlik...75
Hashim al-Tawil

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Duvarlıktan Çıkmış Duvarlar: Saraybosna Hacı Sinan
Tekkesi'ndeki Hatlar.....103
Snježana Buzov

BEŞİNCİ BÖLÜM

Afganistan'daki Câm Minaresi'nin Kur'an İçerikli Kitabeleri127
Ulrike-Christiane Lintz

B. ÜSLUP / İÇERİK

ALTINCI BÖLÜM

İlahi ve Şahsinin İşitsel ve Görsel İletileri: İstanbul'daki 16. Yüzyıl
Osmanlı Camilerinde Dinî Kitabeler ve Tilavet.....155
Nina (Ergin) Macaraign

YEDİNCİ BÖLÜM

II. Abdülhamid Döneminde Küfî Hattın Yeniden Canlandırılması.177
İrvin Cemil Schick

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Arap ve Çin Yazılarının Kesişme Noktasında: Çin Camilerinde
Güzel Yazı203
Barbara Stöcker-Parnian

DOKUZUNCU BÖLÜM

Ayetlerle Bezenen Mimari Yapılar: Osmanlı Örneği225
Murat Sülün

ONUNCU BÖLÜM

Kâçâr Kitabelerini Okumak: Şiraz ve İsfahan'dan Örnekler247
Bavand Behpoor

C: BANİLER**ON BİRİNCİ BÖLÜM**

“Kalem Onun Meziyetlerini Yüceltti”: Kahire’de Şecerü’-d-dürr’ün Gör-
sel Mirası, Toplumsal Cinsiyet ve İktidar269
Caroline Olivia M. Wolf

ON İKİNCİ BÖLÜM

Delhi’de Hükümdar Kitabeleri: Kıtub Minâr Çevresinde Siyaset, İba-
det ve Meşruiyet293
Johanna Blayac

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Osmanlı Arşivlerinde Kitabe Sipariş Belgeleri309
Talip Mert

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Farklı Bir Restorasyon: Mescid-i Nebevî Hüsnuhatlarının Sultan Ab-
dülmeccid Devrinde Yenilenmesi Üzerine341
Hilal Kazan

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Kahire Kapılarında Fâtımî Dönemi Küfi Kitabeleri: Bani Sultanlar ile
Kamu Yararı Arasında375
Bahia Shebab

D: SANATKÂRLAR**ON ALTINCI BÖLÜM**

Bir Sanat Elçisi: ‘Alî Rızâ-yı ‘Abbâsî’nin Hüsnuhatları395
Saeid Khaghani

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Mustafa Râkım Efendi’nin Mimari Yapılardaki Yazıları413
Süleyman Berk

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi ve Osmanlı Kitâbelerine

Getirdikleri435

*M. Uğur Derman***ON DOKUZUNCU BÖLÜM**

Mimaride Nesta'lık Hattın Görsel Yorumu: Mîrzâ Gulâm Rîzâ ve Tahran Sepahsâlâr Camii Kitabeleri.....453

*Sina Goudarzi***E. BÖLGELER****YİRMİNCİ BÖLÜM**

Mardin Ulu Camii'ndeki Ma'kûlî Kitabeler:

Üslup ve Epigrafik Bağlam.....471

*Tehnyat Majeed***YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM**

Kuzey Horasan'da Geçiş Dönemi ve Erken İslam Mimarisinde Kûfî Kitabelerin Kompozisyonu.....491

*Nasiba S. Baimatowa***YİRMİ İKİNCİ BÖLÜM**

Çin Camilerinde Mekân ve Güzel Yazı.....527

*Sadiq Javer***YİRMİ ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

Orta Çağ Kahiresi'nde Anıtsal Kitabelerin

Mecra ve Mesajları547

*Bernard O'Kane***YİRMİ DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**

Bağlılık, Övgü ve Mekân: 13. Yüzyıl Anadolu'sunda Mimari Kılavuz

Olarak Anıtsal Kitabeler.....567

*Patricia Blessing***YİRMİ BEŞİNCİ BÖLÜM**

Osmanlı Öncesinde ve Osmanlı Döneminde Müşennâ/Muşanna'

İstifli Kitabeler589

*Abdülhamit Tüfekçioğlu***F. MODERNLEŞME****YİRMİ ALTINCI BÖLÜM**

Az Yazıp Çok Söylemek: Osmanlı'nın Son Yüzylında Hat Sanatı ve Modernleşme.....617

Edhem Eldem

YİRMİ YEDİNCİ BÖLÜM

Necid'de Hüsnehattın Yokluğu ve Ortaya Çıkışı: Riyad Mimarisinin
Modernist Bir Bileşeni Olarak Hüsnehat.....643
Sumayah al-Solaiman

YİRMİ SEKİZİNCİ BÖLÜM

Kahire'den Canton'a ve Geriye: Yerel Cemaatlerde Gelenek.....659
Ann Shafer

Giriş

“İslam sanatı” ve “İslam mimarisi” gibi kategorilerin parametreleri konusunda, hatta bu kategorilerin daha en baştan anlamlı olup olmadıkları hususunda ufukta herhangi bir mutabakat görünmüyorsa da İslam dünyasında hüsnühattın sanat ve mimarinin her yerde hazır ve nazır bir özelliği olduğu kuşku götürmez. Bir başka deyişle, hüsnühat, sanat ve mimarinin en kalıcı “İslami” veya “İslamgil” unsurlarından biridir.

Hat sanatının bunca revaç bulması çoğunlukla İslam’ın sözde tasvir yasağına atfedilir. Dinî yapılarda canlı varlıkların temsilinden gerçekten kaçınılmışsa da hat konusunda da benzer kaygıların dile getirildiğine dair ipuçları mevcuttur. Yûsuf ibn Hâsan ibnû'l-Mibred'in 15. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *Şimârü'l-mağâşid fî zikri'l-mesâcid* başlıklı risalesinin bir bölümünde, camide namaz kılarken insanın dikkatini dağıtabilecek olan süslemelerin, özellikle de “altın veya gümüş veya resim veya renk veya yazı”nın keraheti ayrıntılarıyla anlatılır.¹

Birkaç kaynağı zikreden İbnü'l-Mibred süslemelere karşı iki sav dile getirir. İlki, genel İslami öğretiye gayet uygun olarak, böylesi gösterişin çok masraf gerektireceği, paranın başka yere harcanmasının daha doğru olduğu savıdır. İbnü'l-Mibred, özellikle de vakıf parasının asla böyle bir amaç için harcanmaması gerektiğini söyler. Bu da akla bir hadisi getirir: “Allah bize verdiği rızıkla taşları toprakları giydirmemizi emretmedi.”²

İbnü'l-Mibred'in süslemeye, özellikle de kible duvarının süslenmesine karşı çıkmasının ikinci sebebi, bunun ibadet eden müminlerin dikkatini dağıtacak olmasıdır. Yine bir hadise göre Hz. Muḥammed, Hz. ‘Â’işe’nin evinde asılı bir perdeye üzerindeki resimler namaz sırasında dikkatini dağıttığı için itiraz etmiştir.³ Hz. ‘Â’işe, perdenin indirildiğini

belirtmiş ve “Ondan bir yahut iki yastık yaptık.” diye eklemiştir.⁴ Açıkır ki Peygamberin itiraz ettiği *resimlerin kendisi* değil, perdenin üstelik de namaz kıldığı odada göze çarpacak biçimde sergilenmesidir.

İbnü'l-Mibred, bu konuda yalnız değildir. Muḥammed ibn Bahādır ez-Zerkeşî de 14. yüzyılda yazdığı *İ'lāmü's-sācid fî aḥkāmî'l-mesācid* adlı risalesinde ibadethanelerin neden süslenmemesi gerektiğini açıklamaktadır.⁵ 19. yüzyıl gibi geç bir tarihte bile Osmanlı Meşihat Dairesi ibadethanelerde yazı bulunmasının caiz olmadığı hükmüne varmıştır.⁶

Öte yandan aynı Meşihat Dairesi camilere kitabe yerleştirmenin kuşaklardır rağbet gören, ziyaretçilerin imanının zayıflaması tehlikesi göz önünde bulundurulduğunda terk edilmemesi gereken eski bir gelenek olduğuna dair de fetva vermiştir. İşte, işin püf noktası da budur. Temel ilkeler ne olursa olsun ister dinî ister ladinî İslam mimarisinde hüsnühattın son derece yaygın olduğu aşikârdır. Ayetlerden inşa kitabelerine ve daha birçoklarına, İslam âleminin dört bir yanındaki yapılar, üzerlerine toplumsal yahut sözel metinlerin yazılacağı satırlar sağlamıştır. Elinizdeki çalışmanın amacı da mimari yazıların bu iki bileşenin karşılıklı etkileşimini soruşturmadır. Daha açık bir ifadeyle ana meselemiz, mimari mekânın hüsnühattı nasıl şekillendirdiği ve buna karşılık hüsnühattın da mekânın inşasında ve anlam kazanmasında nasıl rol oynadığıdır.

*

Erken dönem oryantalistleri, kitabelerin öncelikle süsleme amaçlı olduğunu savundular. Onlara göre, metinler çoğunlukla anlamsız, hata dolu ve/veya okunaksızdı. Kur'an alıntıları gibi ayırt edilebilir bir anlam taşıyanlar ise rastgele seçilmekteydi, basmakalıptı ve tutarlı bir yazı programı ortaya koymamaktaydı. Erica Cruikshank Dodd ile Sheeren Khairallah, 1981 gibi geç bir tarihte bile, *The Image of the Word: A Study of Quranic Verses in Islamic Architecture* (Kelimenin İmgesi: İslam Mimarisinde Kur'an Ayetleri Üzerine Bir Çalışma) adlı tetkiklerinde şöyle yazmışlardı: “Birkaç örnek dışında, ... belirli ayetlerin kullanımı konusunda pek az genel kural tespit edilebilir. İslam abidelerinin bezemesinde tercih edilen ayetler hem nasıl seçildikleri hem de yapının mimarisi bağlamında nereye yerleştirildikleri açısından mümkün olan en geniş yelpazeyi ve gelişigüzelliği gösterir.”⁷

Gerçi Dodd ve Khairallah'ın verileri bu sonuçları desteklemiyor değil; ama inceledikleri eserlerin dağılımı, tarihî ve coğrafi olarak sınırlıydı ve onlar, bu hususiyeti hesaba katmamışlardı.⁸ Oysa Osman-

lı, Safevi veya Babürlü mimarisi gibi başka örnekler, farklı bir hikâye anlatabilirdi. Anlatıyor da. Gülru Necipoğlu'nun ortaya koyduğu gibi, camilerdeki dinî kitabeler Osmanlı bağlamında son derece standartlaşma eğilimi gösterirken; bu eğilim Safevilerde daha az, Babürlü mimarisinde ise yok mertebesindeydi.⁹ Eğer coğrafi ve tarihî bağlam hesaba katılmazsa hatalı sonuçlara varmak kesin gibidir.

Richard Ettinghausen, 1974'te George Miles Armağanı'nda yer alan "Arabic Epigraphy: Communication or Symbolic Affirmation" (Arap Yazıtlarını: İletişim mi Sembolik Olumlama mı) başlıklı makalesinde, mimari kitabelerin çoğunlukla okunmak üzere yazılmadığına dair o eski iddiayı bir nebze daha incelikli bir biçimde sunmuş: "Bir kitabenin iletişim aracı olarak etkili olabilmesi için bir okuryazara, kendi dilinde, etrafında dikkati dağıtan bir şey olmadan, açık seçik, kolay okunur bir yazıyla hitap edebilmesi gerekir... İslam âlemindeki genellikle çok süslü camilerde veya başka dinî binalarda yer alan Arapça kitabeler, herkesin okuyabileceği böylesi iletişim araçları olamaz." Neredeyse okunamayacak kadar süslenmiş, dil bilgisi veya imla hatalarıyla dolu, hatta bazı kelimeleri veya ibareleri noksan birçok kitabe örneği veren Ettinghausen'ın vardığı sonuca göre, önemli olan "kitabenin bütününe *Gestalt*'ı" idi; özellikleri ve ayrıntıları değil.¹⁰

Holly Edwards da 1991'de yayımladığı "Text, Context, Architekt: The *Qur'an* as Architectural Inscription" (Metin, Bağlam, Mimari-Metin: Mimari Kitabe Olarak Kur'an) başlıklı yazısında İslam mimarisindeki dinî kitabelerin bütünsel, deneyimsel yönünü vurguluyordu: "İslami yazıların birçoğunun ... doğrulanabilir bir sözel dizinin içinde saklı anlamı saptamak üzere düz bir biçimde okunması ... beklenmiyordu ... Onlar daha ziyade imge veya simge işlevi görüyordu." Edwards'ın ileri sürdüğüne göre, bu yazıların hedef kitlesi tarafından tüketilme biçimi, konunun uzmanları olarak bizlerin bugün yazıya yaklaşımımız ve yazıları yorumlamamızdan çok farklıydı. Buradan hareketle, Edwards'a göre bu yazıların sözlü kültürle bağıntısı ve tılsım işlevi, iletişim işlevinden daha önemliydi.¹¹

İslam âleminde kitabelerin cemaatin her bir üyesince her zaman harf be harf okunmak için yazılmadığı fikri bir noktaya kadar doğru olmakla birlikte, literatürdeki birçok savın mutlakçı bir tavırla, "ya öyle ya böyle" şeklinde dile getirilmesi rahatsızlık verici. Aslında, zamana ve bölgelere göre görülen çeşitlilik, hatta belirli mimari projelerin veya banilerinin nevi şahsına münhasır nitelikleri, bazı kitabelerin açıkça iletişime yönelik, bazılarının ise yerleştirildikleri mekânın